

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ)

ЛИСТУВАННЯ Є. Х. ЧИКАЛЕНКА З П. Я. СТЕБНИЦЬКИМ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Епістолярний жанр непересічний в історичних дослідженнях, бо подає панораму доби, її основних подій, від громадських до особистих, з перших вуст, відображає їх пером сучасників. Листи є джерелом нетлінної інформації, бо відтворюють живі образи історії в усій повноті: з їхніми чеснотами, вдачами, переживаннями, поведінкою в різних обставинах, укралюють в історичне полотно доби неповторний колорит, змальовують образи творців історії такими, якими їх сприймали сучасники.

Традиція листування має глибоке коріння, вона сягає ще в глибину стародавніх віків. В Україні епістолярний жанр розквітає в XIX – на початку XX ст., коли для національно свідомих діячів листування стає важливим засобом комунікації, формою самовираження та висловлення власних думок, обговорення невідкладних проблем, успіхів та невдач, можливість поділитися своїми поглядами з однодумцями, близькими по справі людьми рідною мовою, яка була заборонена на офіційному рівні. Тому в житті та діяльності громадських діячів, письменників, науковців, видавців того часу епістолярій мав багатофункціональне значення: служив місточком зв'язку з духовно та ідейно близькими людьми, способом їхнього спілкування; в умовах цензурних, шовіністичних переслідувань листування стало і способом висловлення громадської позиції, а для сучасного дослідника відіграє роль цінного джерела для об'єктивного та всебічного відтворення безлічі сюжетів нашого минулого.

В останнє десятиріччя зріс інтерес науковців до епістолярної спадщини відомих історії діячів. Листування почали інтенсивно вводити у науковий обіг та публікувати, воно набуло функцій важливого джерела для всебічного висвітлення багатьох маловідомих сторінок нашого минулого та реабілітації справжньої ролі тієї чи іншої постаті в історії. В останні роки публікуються листи в періодичних виданнях, наукових збірках; в окремих виданнях опубліковані листи до К. Студинського, письменників-дисидентів 1960–1970-х рр., розпочато серійне корпусне видання великої за обсягом та цінної за змістом епістолярної спадщини М. Грушевського, М. Коцюбинського, Д. Яворницького, інформація з якої проливає нове світло й формує інший погляд на той чи інший історичний сюжет або постать. Почала публікуватись і кількісно

велика та тематично різносюжетна епістолярна спадщина Є. Х. Чикаленка, кількості листів опубліковано у наукових збірниках та періодичних виданнях, але переважна більшість їх ще чекає свого видавця.

Листування Є. Чикаленка з відомим громадським діячем, публіцистом, видавцем П. Я. Стебницьким за кількістю одиниць взаємної кореспонденції, висвітлених сюжетів, повнотою інформації, регулярністю займає в епістолярній спадщині Євгена Харлампійовича перше місце. Це один з найкраще збережених корпусів взаємного листування, яке лише частково введено в науковий обіг та опубліковано. Листування за 1917 р. опубліковано Н. І. Миронець в “Українському історичному журналі”¹, це 28 одиниць взаємної кореспонденції, також дослідниця використала його сюжети в доповіді “Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело”². В даній розвідці поставлено завдання провести джерелознавчий аналіз усіх виявлених листів, встановити їхню загальну кількість, кількість одиниць кореспонденцій за роками, диференціювати основні проблеми, що порушувалися в листах, та основні сюжети, що проходили в них, зробити археографічний опис листів.

Багату епістолярну спадщину залишив своїм нащадкам відомий громадський діяч України кінця ХІХ – початку ХХ ст., видавець української щоденної газети “Рада”, мемуарист та популяризатор, безкорисний жертводавець Євген Харлампійович Чикаленко. Він був громадською та комунікабельною за своєю суттю людиною, кращі роки життя віддав справі національного відродження зрусифікованої України. Працюючи невтомно на ниві громадських справ, Чикаленко контактував листовно з відомими громадськими діячами, письменниками, науковцями, артистами. В роки видання ним української газети “Рада” (1906–1914) він щоденно й наполегливо писав по 5–6 листів до відомих і менш відомих українців, поки адресат не відповідав і не допомагав рідній і близькій йому справі. Отже, видавничі проблеми, пов’язані з газетою “Рада”, – це один з мотивів широкого листування Євгена Харлампійовича, серед інших – громадські справи, необхідність особистого спілкування зі своїми однодумцями. Листування стало засобом спілкування Чикаленка зі співробітниками редакції газети в період його проживання у родинному маєтку в Перешорах, де займався господарськими справами: сівя, збирав чи продавав хліб, бо це було основне джерело видатків на газету. Тривале, регулярне, розлоге листування зав’язувалося з тими, кому не байдужі були доля українського слова, справа національного відрод-

¹ *Миронець Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917). Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – К., 1997. – № 5. – С. 119–135; № 6. – С. 103–122.

² *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна Рада і український державотворчий процес. (До 80-річчя створення Центральної Ради). Матер. наук. конфер. 20 березня 1997 р.: У 2 ч. – К., 1997. – Ч. II. – С. 340–347.

ження і майбутнє України, ці симпатії до українських громадських справ та плідна праця на їхній ниві ставали основою приятельства та широкого листування на довгі роки.

П. Я. Стебницький належав до високоцінних і шанованих Чикаленком сучасників. Він був громадським діячем, видавцем, свідомим українцем, який жив за межами України майже 30 років. З Петербургом його зв'язувала лише служба в комерційному відділі телеграфного агенства та міністерстві фінансів (чиновником з особливих доручень). Вона була єдиним джерелом його доходів, матеріальної забезпеченості та незалежності. Весь його позаслужбовий час був заповнений видавничими та громадськими справами, які стали основним змістом життя цього українця на чужині. Коли громадське життя в Петербурзі завмирало, Стебницький ставав роздратованим і поривався “на рідний ґрунт”, тобто в Україну, де народився і здобув освіту, але не знайшов відповідного заробітку й пішов шляхом багатьох своїх земляків.

Проте справа національно-культурного відродження України стала основною в петербурзький період життя Петра Януарійовича: він фактично очолював там українську Громаду, був одним із провідних членів Благодійного Товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, заснованого в 1898 р., спочатку його секретарем, а з 1909 р. – головою. На цих посадах виконував величезний обсяг роботи – від редагування рукописів до їх коректури.

Разом з О. І. Лотоцьким виконували місію “ходатаїв” до канцелярій чиновницьких установ Петербурга. А. Болабольшенко в біографічних нарисах “Три долі” назвав Стебницького неофіційним аташе в Петербурзі в справах української культури, “постійним штовхачем в петербурзьких установах цензури”³ українських рукописів. Також Петро Януарійович був засновником та постійним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка⁴, яке разом з Благодійним товариством підготувало повне видання “Кобзаря” в 1906 р., альбом з малюнками Т. Г. Шевченка, Стебницький редагував ці видання.

До списку вікопомних справ належало й редагування ним енциклопедичного видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем” та участь в академічній комісії з перекладу Святого Письма українською мовою. Він також брав участь в організації українських парламентських фракцій у I та II Державних Думах, входив як позафракційний член у комісію зі складання законопроекту про запровадження української мови в школи. В ампула публіциста публікувався в українських часописах “Рідна справа // Думські вісті”, Літературно-науковому віснику, “Украинской жизни”, іноді подавав свої фейлетони до “Ради”, яким завжди був дуже радий видавець Є. Чикаленко, високо цінуючого особисті та громадські якості свого петербурзького приятеля. “А розумних [людей], – як свідчив А. Ніковський, – в грандіозній

³ Болабольшенко А. Три долі. Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський. Біографічні нариси. – К., 1999. – С. 46.

⁴ Общество им. Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга.

людській галереї Є. Х. Чикаленка було небагато: той талановитий, той заслужений, той корисний, той потрібний, милий, ширий, приємний [...] розумні були раховані на пальцях однієї руки”⁵. Свої перші враження від зустрічі зі Стебницьким Чикаленко висловив у спогадах так: “В перший же рік існування Петербурзької Громади, до неї вступив Петро Януарійович Стебницький, один з найвидатніших і найвіданніших українських діячів, яких мені доводилось в своїм житті стрівати. [...] Маленький на зріст, з лисою головою, він був надзвичайно мовчазливою людиною, але певно за таких і приказка народна повстала, що “хто мовчить, той двох навчить”, а Стебницький навчав сотні людей. З того часу, як він вступив у Петербурзьку Громаду, він став її керовником, невибраним головою і був ним до кінця існування тої громади, тобто до 1917 р. Ним держалась та громада, він в ній найбільше працював”⁶.

Особисте знайомство Чикаленка зі Стебницьким переросло в близьке та щире приятельство на багато років, базувалося воно на спільних громадських інтересах та подібності вдач – скромності, безкорисності, здатності співпереживати та співчувати один одному, прийти на допомогу в разі потреби. Євген Харлампійович писав в одному із своїх листів: “Тягне нас одно до одного, бо у нас багато є спільного – ні Ви, ні я ніколи не ставили свого *я* во главі угла, як кажуть не ставали на дибі”⁷. Вони ніколи не претендували на перші ролі в громадських справах, а працювали сумлінно і з великою віддачею на реальний результат. За всі роки приятельства було небагато зустрічей, а тому основною формою спілкування стали широко-інформативні, розлогі листи.

Листування Є. Чикаленка з П. Стебницьким охоплює великий період з 1901 по 1918 рр. Можна допустити, що деякі листи цього періоду не збереглися, можливо, їх забрали під час обшуку в 1909 р. у Чикаленка, хоча й сам він не був у тому певний⁸. Листування продовжувалось і після 1919 р., коли Євген Харлампійович емігрував за кордон. Це видно зі спогадів його дочки Ганни Чикаленко-Келлер⁹, яка згадувала, що батько в листах до неї писав про те, що Стебницький цікавився в листуванні його життям на чужині, і він із характерною йому дотепністю відповідав, що жив в еміграції як “гробак у солодкій моркві, а вдома – як гробак у гіркім хріні”. Цей факт наводить на думку, що листування не переривалося з 1901 р. до початку 1920-х рр.

⁵ У кн.: *Болабольченко А.* Три долі. Модест Левицький... – С. 49.

⁶ *Чикаленко Є.* Спогади. 1861–1907. – Львів, 1926. – Ч. II. – С. 35–36.

⁷ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 19 жовтня, б/р // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВІР). – Ф. III. – № 53073.

⁸ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 17 січня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52916.

⁹ *Чикаленко Г.* Матеріали до біографії Є. Чикаленка: (З нагоди річниці смерті) // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1930. – Кн. 7–8. – С. 631–642.

Основний масив виявленого епістолярію добре зберігся. Найгірше збереглося початкове листування, можливо, воно було епізодичнішим, ніж наступне, а можливо, пропало, тому що збереглося по 1–2 листи Стебницького до Чикаленка за 1901–1903 рр., але не виявлені листи від Чикаленка, які за змістом мали б бути. Виявлено кілька листів Чикаленка до Стебницького за 1905–1906 рр., а зворотна кореспонденція не виявлена. Кореспонденція Чикаленка Стебницькому нараховує 193 одиниці – 143 листи, 49 листівок та 1 телеграма за 1914 р. Цей великий масив автографів зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБУ ім. В. Вернадського), у фонді III, під номерами 52889–53079. Всі вони в доброму стані збереженості, лише 2 мають механічні пошкодження: лист за 28 грудня 1910 р. розірваний до половини по вертикалі, але це не ускладнює його читання; в листі, датованому 14 лютого 1912 р., вирваний правий куток, а тому кілька слів із тексту випало.

Серед поштових відправлень Є. Чикаленка можна виділити наступні види кореспонденції:

1) листи, написані на офіційних бланках з відбитком у лівому кутку: “Редакція та головна контора газети “Рада”, адресою та телефоном редакції, 1 лист – на бланку із печаткою “Экономия Е. Чикаленко. Завод упряжного сорта лошадей и серого скота” (№ 52980);

2) листи на звичайних аркушах паперу із зошита;

3) поштові листівки, які теж можна поділити на чотири різновиди:

а) марочні; б) з наклеєними 3-копійчаними марками або 1-копійчаними, в такому випадку їх на листівці три; в) з фотографіями місць перебування адресата (так, коли Євген Харлампійович лікувався в Кисловодську, звідти адресував листівки з фотографіями цього курортного місця);

г) листівки на стандартних поштових бланках цупкого сіро-голубого паперу з фігурними краями невеликого розміру, які адресати називали закритими або “закритками”. Адресовані його поштові відправлення зі станції Мардаровки, яка була розташована поблизу родинного маєтку Перешори, Києва, Кисловодська (листівки), Кононівки, найбільше листів відправлено з Мардаровки. Всі вони написані чорним чорнилом, розбірливим почерком і добре читаються.

Майже вся кореспонденція датована, за винятком п’яти листів та однієї листівки, але за змістом можна встановити роки написання трьох із них: лист під № 53072 датуємо 1908 р., № 53073 – 1910 р. та № 53074 – 1906 р. Дата автором проставлялась, як правило, перед початком листа, в правому його кутку двома способами – цифровим: число, місяць, рік, або словесно-цифровим: вказувалося перед датою місце відправлення, далі йшла назва місяця (словом) та рік або число, місяць (словом), рік. Цифрове датування також було двох типів: в одному випадку число та місяць ставилися через дріб і ним розбивався рік на дві частини, в іншому – дата йшла в рядок: число, місяць, рік.

Кореспонденція Стебницького Чикаленкові нараховує 170 одиниць – 161 лист і 9 листівок. Ці автографи також зберігаються в Інституті руко-

пису НБУ ім. В. Вернадського у фонді газети “Рада” – № 44 під № 667–836 та один лист у першому фонді під № 35745. Майже всі вони адресовані з Петербурга, кілька з Києва, Кисловодська та Кононівки. Датував Стебницький свої листи по-різному: ставив дату або перед початком листа в правому кутку, або в самому кінці, іноді не додаючи року; автор також користувався цифровим способом датування та комбінованим, в більшості випадків біля дати писав і свою адресу. В багатьох листах рукою Чикаленка (олівцем) дата перенесена на початок листа, а також доставлені роки в неповних датах. Один лист за 14 лютого 1903 р. (№ 670) датований неправильно, бо за змістом це не 1903, а, напевно, – 1913 р., бо в ньому йшла мова про газету “Рада” та проблеми журналу “Украинская жизнь”, які з’явилися саме в 1913 р. У кореспонденції П. Стебницького можна виділити наступні види поштових відправлень:

1) листи, написані на аркушах розміром 13 на 23 см, з водяними знаками, які чітко відбиваються посередині аркуша, це переважна більшість листів. Дев’ять листів – на офіційних бланках петербурзького Благодійного видавничого товариства з відбитком у лівому кутку “Правление Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг”;

2) листівки також марочні або з наклеєними марками чи фотографіями;

3) закриті листівки, написані на спеціальних поштових бланках. Усі вони написані також чорним чорнилом, дрібним, в основному розбірливим почерком, до читання якого можна швидко адаптуватись. Особливістю письма Стебницького було написання окремих літер: *ь* він писав з заокругленим довгим хвостиком догори, літери *ц*, *щ* з зигзагоподібними хвостиками, *з* – без перетинки посередині або слабкою перетинкою, *о* мала не круглу форму, а деформовану, нечітко й нерозбірливо писалися літери *д*, *р*, *В*, *у*, *ю*. На деяких листах Стебницького є помітки Чикаленка, зроблені червоним, синім чи простим олівцем. Так, у листі за 3 листопада 1907 р. (№ 679) червоним олівцем зроблені обрахунки вартості видань, які передавало видавниче товариство на користь “Ради”, в інших листах зустрічаються підкреслення, дописані пояснення і т. п.

За рівнем інформативності найбільше інформації містять листи. Листівки ж і закриті листи містили, як правило, коротку інформацію повідомчого характеру: адресати або повідомляли про свій приїзд, або про якусь невідкладну справу, яка потребувала негайного вирішення. Якщо давати загальну характеристику листуванню, то слід зазначити такі його особливості: воно багатоінформативне, різносюжетне, розлоге, стосується широкого спектра проблем, має констатуючо-аналітичний характер. Кореспонденти не обмежувалися короткими повідомленнями, констатацією подій і фактів, а в більшості випадків супроводжували інформацію скрупульозним та широким аналізом; обговорюючи факт, ставили паралельне запитання: чому низька передплата, чому низька популярність газети, чому не вдався той чи інший захід тощо.

Кореспонденти дотримувались усталених традицій епістолярного жанру: починався лист, як правило, датою та приятельським звертанням: “Любий...”

чи “Дорогий...”, далі йшло повідомлення, на закінчення побажання: “Бувайте здорові” чи “Цілую Вас” та підпис. Євген Харлампійович підписувався “Ваш Євген” або “Ваш серцем” чи “Весь Ваш Євген”, “Ваш Є. Чикаленко”, а Стебницький: “Широ приятельський до Вас” (підпис) чи “Щироприхильний до Вас...”, далі – побажання всього кращого й передача вітань. Особливо теплі побажання слав Стебницький Чикаленкові, коли він хворів або мав якісь родинні неприємності.

Тематично листи містять синтетичну інформацію громадсько-особистого змісту. В період активної громадської діяльності у листуванні переважали теми громадського значення, а коли кореспонденти відійшли від громадських справ у зв’язку з обставинами воєнного часу, вони більше уваги віддавали сюжетам особистого життя, аналітичним роздумам.

Регулярне листування зав’язується між адресатами з 1907 р. З попередніх років виявлено лише по кілька листів, а з серпня 1907 р. адресати відправляли по 1–2 листи щомісячно й такої регулярності дотримувалися до 1917 р., хоча півтора-, дво- і навіть чотиримісячні перерви в листуванні (2 місяці навесні 1912 р., 4 місяці – влітку 1916 р., знову 2 місяці взимку та весною 1917 р.). Стебницький свою мовчанку пояснював заклопотаністю, поганим настроєм або хворобливим станом. У Чикаленка причиною була або хвороба, або господарські справи в Перешорах, проте в наступних листах обоє зізнавалися, що їм бракувало в той період приятельського слова і взаємної підтримки. “Напрасно Ви боїтесь турбувати мене листами, який би не був клопіт, а розмова з Вами мені люба і потрібна”¹⁰, – писав Петро Януарійович або зізнався: “Але мені далєбі соромно перед Вами, бо вже давно почуваю потребу побалакати і пожуритися з Вами з приводу всяких прикростів – загальних і особистих”¹¹. Чекав вістей від петербурзького приятеля і Євген Харлампійович. Він зізнавався, що ближчої людини в нього не було, і в листах до нього щиро ділився своїми болями й радощами, як в особистому щоденнику.

Найінтенсивніше листування припадає на 1907–1917 рр., воно коливається від 13 до 46 одиниць у рік взаємної кореспонденції. А найбільше листів було написано й відправлено в 1910 та 1914 рр.: у 1910 – 26 поштових відправлень Чикаленком і 20 – Стебницьким та в 1914 р. 27 і 13 відповідно.

Як уже зазначалося, виявлене листування є багатожанровим і різносюжетним. У процесі його тематичного аналізу виділені такі основні теми й сюжети, актуальність яких у різні періоди мінялась. Її критерієм стала частота обговорення тієї чи іншої теми в листуванні за роками. В наведений нижче класифікації теми подаються в порядку частоти звертання до них адресатів, а отже, й актуальності.

¹⁰ Лист № 30 Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 11 вересня 1917 р.: УДЖ. – К., 1997. – № 6. – С. 118.

¹¹ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 22 серпня 1916 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 819.

I. Видавнича тема, яка включала газетне видавництво та книжково-брошурне й відображала наступні сюжети:

1. Видання Є. Чикаленком щоденних українських газет “Громадська думка”¹² та “Рада”¹³:

а) проект заснування українського часопису в листах Чикаленка;

б) початковий період виходу газети, роздуми над причинами її непопулярності, показником чого була низька передплата та щорічні 20-тисячні дефіцити;

в) пошук видавцем джерел фінансування “Ради”;

г) проект заснування при “Раді” щотижневого додатку – селянської газети в 1908 р.;

д) моральна й матеріальна підтримка видавця П. Стебницьким.

е) публіцистика Стебницького (Смутка П.¹⁴) на сторінках “Ради”.

2. Періодичні видання, що згадувалися в листах – “Украинский вестник”, “Рідна справа // Думські вісти”, “Рідний край”, “Українська Хата”, “Слово”, “Село”, “Украинская жизнь” та ін.

3. Книжково-брошурна видавнича діяльність Благодійного товариства видання дешевих і загальнокорисних книг у Петербурзі:

а) видання та перевидання товариством популярних брошур Є. Чикаленка – “Розмов про сільське хазяйство”;

б) перше та друге видання “Кобзаря”, пошук видавця для третього видання. Конфіскація “Кобзаря” в 1911 р., переживання П. Я. Стебницького як співредактора видань;

в) брошури, які публікувало товариство за порадою Є. Чикаленка;

II. Просопографічна інформація.

1. Інформація про особисте життя, психологічний та фізичний стани, настрої. Спільні риси вдачі.

2. Родинні справи Євгена Чикаленка.

III. Громадське життя Києва та української громади Петербурга.

1. Участь кореспондентів у з’їздах, зборах, діяльності товариств.

2. Заходи щодо відміни Емського указу 1876 р. та дозволу відродити українське друковане слово, а також протистояння шовіністичній пропаганді чорносотенних газет, які український рух зображували як сепаратистський.

3. Обговорення проблем, пов’язаних з проектами пам’ятника Т. Г. Шевченкові (1904–1914).

4. Ідея створення національного банку в Україні в 1913–1916 рр.

5. Відомі історичні постаті, сучасники кореспондентів у листуванні, ставлення до них та оцінка їх же в різних життєвих та громадських ситуаціях.

IV. Роздуми адресатів над природою українського руху, ментальністю українців, песимізм і Євгена Харлампійовича, і Петра Януарійовича щодо

¹² Виходила у 1905 – на початку 1906 рр.

¹³ Виходила у 1906–1914 рр.

¹⁴ П. Смукот – літературний псевдонім П. Я. Стебницького.

успіху українських справ та історичної перспективи України. Події 1917 р. в листуванні.

Актуальність тієї чи іншої теми в різні періоди була різною. Вона була зумовлена обставинами життя кореспондентів та характером їхньої діяльності. Коли Євген Чикаленко почав видавати газету “Рада” й зустрів безліч проблем та труднощів у цій справі, то всі його пошуки, роздуми, сумніви відобразилися в листах. Коли ж кореспонденти поринають в інші громадські справи, домінуючими стають сюжети цих справ, а коли відходять від них, то більше повідомляють інформації особистого характеру, з’являється більше часу для аналізу.

Як уже зазначалося, великий пласт інформації закладено в листуванні 1907–1910 рр. про видання Є. Х. Чикаленком у 1906–1914 рр. газети “Рада”, яка виходила протягом 8,5 років у Києві та якій він віддав багато часу, напруженої, наполегливої праці та коштів, бо любив свою справу не лише до глибини душі, а й до “глибини власної кишені”. В листах відображена історія видання газети з самого початку, ще з проєктів, а також усі труднощі й проблеми початкового періоду становлення української преси. Його Чикаленко назвав найтяжчим, бо йшов пошук соціального, тематичного напрямів, літературних сил, організовувався редакторський колектив. Як видно, непросто було навіть отримати дозвіл на видання української газети. Майбутні видавці, наштотуючись на глуху стіну у відповідь на свої прохання, збиралися розпочати видання газети без офіційного дозволу в надії, що “в тюрму нас не присудять, а процес може вийти голосний і цікавий”, і з нього можна тільки виграти¹⁵. Стартовий капітал, зібраний на видавництво, становив 20 тис. крб., а запланований тираж – 5 тис.

Спочатку часопис планувався як щотижневик, а з березня 1905 р. після з’їзду журналістів у Петербурзі, делегатом якого був Є. Чикаленко, він прийняв остаточне рішення видавати щоденник¹⁶. Газета вийшла під назвою “Громадська думка” 31 грудня 1905 р. Перші три місяці вона витримала запланований тираж, а потім він різко впав до 2,5 тис., передплату не поновило на наступні три місяці 800 читачів, це був перший сигнал тривоги для видавців. Було вирішено змінити її на позапартійний орган, на всеукраїнську демократичну газету, а в 1908 р. перетворити на національну газету, яка б подавала свій оригінальний матеріал, а не дублювала російські теми.

“Новий курс” передбачав перш за все тематичну реорганізацію: планувалося наповнити її національними темами про кооперацію, національне відродження у слов’янських народів, про М. П. Драгоманова та його вчення, відкрити рубрику-календар з біографіями українських діячів. Проте обережний Стебницький застерігав Чикаленка від крайнощів, радив зважити, чи ці

¹⁵ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 25 жовтня 1905 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 53075.

¹⁶ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 26 квітня 1905 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52889.

теми відповідатимуть запитам читацької аудиторії. А причиною непопулярності українського щоденника називав відсутність українського руху, який загнали в підпілля і нівелювали протягом кількох століть. На його думку, він був локалізований у кількох осередках, не мав виразної організації та мав вигляд чогось партійно-сектантського, “Рада” сприймалась українським інтелігентом-читачем “лиш як об’єкт національної філантропії”¹⁷, бо відсутні були національне життя, його широка панорама, джерело цікавих тем і сюжетів. Петро Януарійович називав “Раду” цікавою лише відданим їй людям, а загал українців вважав національно недозрілим для власного органу, бо національне начало в них на той момент було лише в зародковому стані. Він писав у 1909 р., “що для нації єсть матеріал в зародках, але коло нього треба ще довго ходити та поливати його, щоб він виріс та злився в щось виразне, сильне і суцільне...”¹⁸ Іншу причину кореспондент бачив в інертності українців, їхній бездіяльності, а тому радив своїм землякам: “Треба менше говорити про рух, а більше рухатись. Треба не скіглити про потребу культурної роботи, а давати цю роботу, складати цю культуру хоч найменшими дрібничками... Словом, не говорити про життя, а жити...”¹⁹ Петро Януарійович погоджувався з видавцем, що в українській пресі не було професійного журналіста, який би майстерно володів і публіцистичним, і белетристичним жанрами. Цим пояснював “аморфність”, “невиразність”, “всю її бліду анемічну фізіономію”. Він бажав “Раді” і кращого редактора – талановитого керманича, який би гуртував співробітників тонкою чутливістю, широкою думкою та ерудицією, стримував від “індивідуалістичних вибриків” та тримав газету в обраних рамках²⁰.

Стебницький щиро співчував Чикаленкові, коли той почував себе “морально самотнім” і називав ненормальним те, що за 4 роки існування газети не виробилося міцного осередку її підтримки і все було звалено на одні плечі: “Єсть Чикаленко – єсть газета, нема Чикаленка – не буде й газети ... Це тяжко ненормально ... і малює всю нашу справу як ненормальну...”²¹ А тому орієнтував видавця на пошук надійних співробітників, радив об’єднати навколо себе талановитих, зацікавлених і відданих справі людей, які б підтримали газету й літературним хистом, і матеріально. А на розважливість, досвід Чикаленка покладав великі надії і запевняв, що без нього газета загине: “А без Вас, я певний, що нічого не вийде, – не згуртується редакція,

¹⁷ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 8 вересня 1907 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 676.

¹⁸ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 19 червня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 703.

¹⁹ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 21 лютого 1913 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 771.

²⁰ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 5 квітня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 701.

²¹ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 15 липня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 705.

не знайдеться центральний авторитет. Тоді – на пресі треба буде поставити хрест”²².

Наступна проблема, яка супроводжувала “Раду” протягом усього періоду її існування, – це пошук передплатника. Чикаленко майже в кожному листі інформував адресата про передплату на газету. За цими даними можна відтворити її динаміку з 1907 по 1913 рр. Вона була нестабільною та хвилеподібною, бо то піднімалася, то різко падала, й не можна було спрогнозувати, що чекає газету в кожному новому півріччі. Але видавець Чикаленко твердо вирішив ще в 1908 р., що “як там не є, а в інвентарі нашому мусить бути щоденна газета – чи буде передплатників 1400, чи 140 аби грошей стало!”²³

Іноді доводилося вдаватися до штучних заходів для підняття передплати, даючи додатком до “Ради” то дешевий “Кобзар” у 1908 р., то “Історію України-Руси” М. М. Аркаса в 1909 р. Але й ці заходи підвищували передплату лише на 100–150 нових читачів, і Євген Харлампійович сумно тишився цим мізерним прогресом. Він писав, що, “якби так поліпшувалось здоровля хворого, то його лікарі давно признали б безнадійним..., а родичі надіялися б на яесьь чудо”²⁴. На “чудо” надіявся і видавець, він мріяв про народження нових талановитих письменників, послаблення адміністративного тиску на передплатника “Ради”, про встановлення законності в Росії і навіть мріяв про свою вдачу в лотерейному розіграві: бажав виграти 200 тисяч карбованців і тоді “не скиглити” про газету, а спокійно її видавати.

Не справдилися надії видавців “Ради” на короткочасні дефіцити й на те, що через кілька років видання вона почне давати прибутки, які покриють асигновані на неї видатки. Дефіцити в розмірі 20 тис. стають хронічним явищем і половину їх щороку доводилося доплачувати Чикаленкові, а це щорічних 10 тис. при змозі з натяжкою доплачувати лише 5 тис. Час від часу виникали сумніви, чи дотягне “Рада” до кінця року, не осоромить українців своєю смертю, бо “яка ж то нація з нас без щоденної газети?”²⁵ Смерть газети Чикаленко порівнював з національною трагедією, гіршою від тієї, що сталася в червні 1651 р. під Берестечком. Але впевненість у необхідності та важливості розпочатої справи перемагала всі сумніви. Видавець навіть не погоджувався на скорочення видання до триразового на тиждень, на підвищення передплатної ціни, його щорічною мрією стало – дотягти до кінця року, а далі “якось-то буде”.

Про те, як близько Чикаленко переймався проблемами “Ради”, свідчить його зізнання, що через них він утратив інтерес до життя: “Вранці як

²² Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 29 червня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 704.

²³ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 30 січня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52901.

²⁴ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 12 квітня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52918.

²⁵ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 16 червня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52920.

встаєш, то думаєш – лучче б я й не прокидався”²⁶. Він запевняв, що смерть газети стане і його духовною смертю, він порве з українством, перетвориться на сільського господаря, займеться дослідями та експериментами в сільському господарстві й ніде не показуватиметься, бо соромно буде людям у очі дивитись, що не дотягнув історичну справу, а залишив на півдорозі. А тому видавець, отримуючи прихильні відгуки від читачів та приятелів, шукав нові джерела фінансування газети, звертався до приватних осіб, товариств, з’їздів, хтось допомагав, а хтось на прохання відповідав байдужістю. Так, коли в 1910 р. Чикаленко поїхав на з’їзд сільських хазяїв до Катеринослава, щоб знайти спільника-видавця, то повернувся розчарованим, бо писав: “ті, що не мають грошей, захоплюються до глибини кишені, а ті, що мають гроші – тільки до глибини душі і в результаті нуль і багато гарячих слів, обіцянок і пр.”²⁷

Його засмучувала й бентежила байдужість до часопису приятелів і вчорашніх однодумців, а тому він звертався в листах до Стебницького з проханням допомогти зблизити заможних людей з “Радою”, зокрема, вплинути на одного з видавців “Громадської думки” В. М. Леонтовича, який відійшов від газети через короткий час, розчарувавшись її соціальним напрямом та настроями співробітників. Але Чикаленкові доводилося щорічно звертатися до нього як до довіреної особи ще одного видавця “Ради” В. Ф. Самиренка.

Доводилося видавцеві терпіти й непослідовну тактику ще одного жертводавця “Ради” професора П. П. Пелехина²⁹. В листах відображені всі деталі переговорів з ним, які велися через Стебницького. Він скептично поставився до спроби видавця щось “витрусити” у скупого земляка, бо писав, що “коли що витрусите (в Пелеха. – *І. С.*), то мудрий будете чоловік, я Вам скажу”³⁰, та по-приятельськи попереджав, що Пелех морочитиме голову через свою 1000, “але що ж робити – терпіть ради “Ради”³¹. І справді, Пелехин почав ставити різні умови й, давши, нарешті, 300 крб., відмовився давати залишок, бо сам вирішив, що “Рада” не виходитиме в 1910 р. Чикаленко в листі писав з цього приводу: “Боюсь, що ми зачепили собі нахабу [...], я волію краще свої гроші дати (якби вони зараз були), аби не морочив ніхто голови та не вертів живота мені ...”³² А тому в періоди матеріальної скрути газети погод-

²⁶ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 20 листопада 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52931.

²⁷ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 19 вересня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52946.

²⁸ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 19 вересня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52946.

²⁹ В листах кореспонденти називають його Пелехом.

³⁰ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 28 лютого 1908 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 684.

³¹ Лист Стебницького П. Я. Чикаленку Є. Х. від 19 листопада 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 717.

³² Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 10 листопада 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52930.

жувався взяти на її фінансування пільговий кредит до 1913 р., у 1911 р. почав клопотатися про заставу в банку свого будинку в Києві й навіть ішов на такий крайній захід, як продавав “шматочок” своєї землі, щоб звести кінці з кінцями та ліквідувати прикрі борги, бо не знаходив іншого виходу.

Господарство Євгена Чикаленка було основним джерелом видатків на “Раду”, а тому дуже скрутно було у неврожайні роки, коли доходи не покривали цих видатків. Чикаленко зізнавався Стебницькому, що свої особисті витрати скоротив до крайнощів, і кожен витрачений карбованець на особисті чи сімейні потреби був ним позичений у банкові, кредиту набралось до 1913 р. 25 тис. крб. Гірко Чикаленкові було від того, що йому мало хто вірив і не поспішав допомогти, бо були впевнені, що при такому видавцеві газета буде існувати. Але про кепські матеріальні справи видавця “Ради” свідчать наступні факти: він не спроможний був сплатити в 1910 р. кредит, узятий на 10 років на купівлю маєтку в Кононівці, і клопотався про його продовження ще на 10 років. Не мав коштів побудувати дачу в Алуці, яку купив улітку 1910 р. також на позичені гроші. Стебницький з далекого Петербурга радив звернутися до якоїсь невідомої йому киянки, заможної пані Семиградової, яка висловила бажання підтримати фінансово українську справу, чи до мільйонера, що скупив на Лук’янівці землі в надії, що “може [він] одшкребе з душі леп і відчує національну потребу: з мільйонів яких 5–10 тисяч – тож дрібниця!”³³

І сам Стебницький став одним з небагатьох, хто підставив своє плече допомоги видавцеві. Він у листах переконував Євгена Харлампійовича, що “Ви і “Рада” – це, справді, факти історичного значіння – і тому Ви не маєте права кидати “Раду”³⁴, підтримував рішення Чикаленка тягти її до останку не лише теплим словом, а й власними фінансами. Так, видно, що на 1908 р. пересилав на видання “Ради” 1000 крб.³⁵, таку суму обіцяв і на 1910 р.³⁶, 500 крб. – на 1912 р.³⁷, він відмовлявся від гонорарів за свої дописи до “Ради”. Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг за низькими цінами, які часом були нижчими від їхньої собівартості, продавало свою книжкову продукцію книгарні “Київської Старовини”, передавало залишки своїх видань у книжках та грошах, що знаходилися в книгарні, на користь “Ради”³⁸. В 1911 р. Петро Януарійович подарував “Ради” 1000 примір-

³³ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 17 лютого 1912 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 756.

³⁴ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 25 грудня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 700.

³⁵ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 16 червня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 693.

³⁶ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 16 вересня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 709.

³⁷ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 10 листопада 1911 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 748.

³⁸ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 5 січня 1911 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 739.

ників своєї книги “Під стелями Думи”³⁹. Обіцяла петербурзька Громада допомоги “Ради” й літературними силами. Нечасто через брак часу та прискіпливість до своїх публіцистичних здібностей обзивався до “Ради” і Стебницький, він подавав то “шматочок політичної лірики”, то “фантастичну вещь”, але просив Чикаленка не давати волі своїй фантазії і не сподіватися на те, що він подаватиме щотижня по фейлетону, бо на такий розмах у нього не було ні часу, ні здібностей, і висловлював про свій публіцистичний хист багато критичних зауважень.

Проте Є. Чикаленко завжди радів нечастим, але цікавим та змістовним дописам прискіпливого самокритика, називав їх цінними та відмінними від цвірінчання “молодих публіцистів-горобців” і давав літературному талантові Стебницького зовсім протилежну характеристику. Видавець надавав публіцисту свободу вибору тем: пропонував писати огляди життя і літератури чи стати телеграфним кореспондентом “Ради” в Петербурзі й подавати хоча б в екстраординарних випадках новини з Петербурга телеграмами в рубрику “Останні вісті”. В 1911 р. запропонував Стебницькому писати по 100 рядків на тиждень і жартома зауважував, що за рядок платитиме по 1 коп., а за ненаписаний буде накладати 1 крб. штрафу.

Крім усього викладеного вище, великим випробуванням для Євгена Харлампійовича, як видно з листів, стали міжособистісні непорозуміння, що спалахували час від часу між співробітниками редакції в перші роки, в роки співробітництва з “Радою” Б. Д. Грінченка. Конфлікти, непорозуміння виводили його з рівноваги, викликали сильні переживання, відчай, душевний біль і закінчувались, як правило, фізичним болем, загостреннями хвороби – виразки шлунку та лікуванням у закордонному санаторії, бо всі непорозуміння Чикаленко близько брав до серця. Вони впливали на його настрій: коли атмосфера в редакції була здоровою, то й настрій у видавця був бадьорий. А коли в редакції спалахував конфлікт, індивідуалізм української вдачі брав гору над здоровим глуздом, тоді Євген Харлампійович утікав подалі від того “розгاردіяшу”, виїздив до свого родинного маєтку в Перешори й намагався забути за господарськими клопатами про те, що він пережив у Києві, й поринав у глибокий песимізм.

Отже, “Рада” стала змістом життя Є. Х. Чикаленка. Він її фінансував, намагався зберегти мир та спокій у редакції, оживити цікавими темами, наблизити до національного життя, а серед її передплатників посіяти зерна національної свідомості, сформувавши справжнього українського інтелігента. Такі завдання стояли перед першим українським щоденником, і заповзятий видавець віддавав йому всі свої моральні й матеріальні сили, неодноразово поривався “закрити лавочку”, припинити видання, але усвідомлення важливості справи брало гору над сумнівами, і вже в 1907 р. він вирішив вести часопис до останку своїх матеріальних та моральних сил.

³⁹ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 4 квітня 1911 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 743.

Такими є основні сюжети в листуванні Чикаленка зі Стебницьким, що стосувалися газети “Рада”. Як видно, інформації багато, вона відображає весь період існування українського щоденника в сукупності всіх його проблем, ставлення адресатів до щоденної української газети як до історичної та національно важливої справи. З листів видно, що видання газети стало рідною і близькою справою обом кореспондентам. Петро Януарійович підтримував видавця втішним словом, доброю порадою, цінною пропозицією, а саму “Раду” своїми фейлетонами та фінасово. Майже в кожному листі він цікавився станом передплати, розділяв з видавцем її успіхи та робив критичні зауваження. До обміну інформацією додавався аналіз причин непопулярності газети.

Як відомо, “Рада” була закрита 19 липня 1914 р. у зв’язку з введенням воєнного стану в Києві. Чикаленка ця звістка застала в Перешорах, він сприйняв її спокійно й навіть з полегшенням, бо не мав сил далі вести видання. Він байдуже поставився до клопотань редактора А. Ніковського перед військовим начальством дозволити видавати “Раду”, бо почував себе хворим і втомленим.

Отже, в листах інформація про видання “Ради” займає одне з перших місць, вона деталізована, аналізована адресатами й по ній можна прослідкувати основні проблеми щоденної української газети в 1906–1914 рр. в усій їхній повноті:

1) складнощі початкового періоду: пошук соціального та тематичного напрямів, талановитих журналістів, відданих справі людей, моральні переживання та загострення хвороби видавця Чикаленка через особисті конфлікти та непорозуміння, які виникали в редакції;

2) динаміка передплати в 1907–1913 рр. та зростаюча впевненість видавця в історичній необхідності його видавничої справи;

3) моральна та матеріальна підтримка П. Я. Стебницького, його публіцистика на сторінках “Ради”, самокритика автора та характеристика дописів Стебницького Чикаленком;

4) пошуки видавцем джерел фінансування “Ради”: звернення до Симиренка В. Ф. через Леонтовича В. М., професора Пелехина П. П., Аркаса М. М. Допомога Благодійного товариства в Петербурзі дешевою книжковою продукцією;

5) намагання Чикаленка не допустити полемічних дописів, “бацілли розкладу” та “українського самоїдства” на сторінки часопису, його стосунки зі співробітниками “Ради”;

6) причини невдачі “Ради”.

Крім “Ради”, в листуванні обговорюються й інші видання, які виходили в той час і мали певні проблеми. З листів Стебницького стає відомо про намір української парламентської фракції в II Державній Думі в 1907 р. видавати свій друкований орган українською мовою “Рідна справа // Думські Вісти”.

Кілька сюжетів можна відслідкувати і про українське видання, що виходило в Москві російською мовою, – журнал “Украинская жизнь”, який

у кінці 1912 р. опинився під загрозою закриття через те, що його талановитий редактор О. Х. Саліковський їхав редагувати газету “Приазовський край”. Кореспонденти розуміли, що закриття цього дорогого й популярного видання в середині року стало б великим соромом для українців, а тому розмірковували над тим, у чії надійні руки передати його, щоб утримати попередню традицію відмінного ведення та цікавий зміст.

У листах відображений один нездійснений проєкт, який запропонував Чикаленкові Стебницький у 1909 р., – заснувати при “Раді” щотижневий селянський додаток, бо просвітницькій роботі серед селянства через газету надавав великого значення. Пропонував дати йому іншу назву, але вести одними редакторськими й літературними силами та матеріалом. Є. Чикаленко прийняв цю пропозицію і запрошував редактором В. М. Доманицького⁴⁰, але проєкт не був утілений у життя в зв’язку з виходом у 1909 р. газети “Село”, яку взявся видавати М. С. Грушевський.

Наступний пласт інформації у листах – це просопографічна інформація про психологічні стани та настрої, здоров’я, особисте життя кореспондентів, переживання в різних життєвих обставинах, які демонструють вдачі, особисті якості кожного з них. Багато в листах інформації про родину Є. Чикаленка, його дітей, яких знав і любив його адресат. За підрахунками, ця інформація коливається від 5 до 7 разів у 1908–1913 рр. та 13–15 разів у 1913–1914 рр. у листах Чикаленка та від 5 до 8 разів у 1910–1914 рр. і до 11 разів у 1915 р. у листах Стебницького.

Особистої інформації більше в листах Чикаленка, особливо за 1913–1916 рр., коли він відійшов від громадського життя, жив, в основному, господарськими клопотами в своєму родинному маєтку в Перешорах і розповідав про все, що його в цей час хвилювало – хворобу, психологічний стан, проблеми в господарстві. Значно менше такої інформації в “застібнутаго на всі гудзики” Стебницького. За словами його близьких приятелів О. Лотоцького та О. Кониського, він був дуже замкнутою особистістю, майже ніколи не говорив про своє минуле, невідомий і ніким не розгаданий був його смуток, який він носив у своїй душі все життя.

У листах до Чикаленка Стебницький не відійшов від свого принципу. В основному писав про поганий настрій, про невідступне бажання повернутися на батьківщину, але із цих скупих рядків можна судити про автора листів як про сердечну, порядну, шляхетну, добру людину. Чикаленко цинив ці якості свого адресата і в листах до нього “виливав свою душу”, ділився дуже особистим, таємним, не доступним іншим. Одному з небагатьох зізнався у своєму коханні до небоги дружини, молодшої від нього на 25 літ Юлії Миколаївни. Він писав, що кохання хвилювало й виснажувало його три роки й довело до такого стану, що він двічі був на волосинку від “самоубийства”, від якого його стримали лише непорядковані матеріальні справи та борги.

⁴⁰ Лист Чикаленка Є. Х. Доманицькому В. М. 27 вересня 1909 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 47. – Од. зб. 903.

Відповіддю на відвертий лист Чикаленка стала сумна сповідь його кореспондента. Стебницький не брав на себе сміливості критикувати чи схвалювати вчинок Чикаленка, а висловив думки про своє невеселе самотнє холостяцьке життя. Зізнався, що прожив з почуттям зіпсованого цілого життя, яке відображалося на всіх його вчинках, формувало пригнічений настрій і його смуток, який означав страждання від смертельної самотності. Він писав: “Ліків на те мені нема, бо ці ліки за гроші не купуються. До самовбивства я тепер не близько, – це колись було, в молоді літа, – але думка про смерть, як про спасенний кінець всієї життєвої плутанини завжди при мені”⁴¹. Такі песимістичні думки Петро Януарійович висловлював у розквіті сил, коли йому ще треба було пройти багато тернистих стежок, повернутися в Україну, взяти участь у державотворенні 1918–1920 рр., створенні Української Академії Наук, стати найвищим суддею УНР у 1919 р.

З листів також видно, що Стебницький був самокритичним та вимогливим до себе. Він критикував себе за брак сміливості та рішучості й писав: “Еге, – як би то я був сміливіший, – то й моє життя було б не таке, і я б сам був не той, і весь світ був би мені інший... Та пізно вже починати життя спочатку, минулося: не к Великодню йде, а к Різдву”⁴². Пригнічувало його й чиновницьке становище службовця, яке він порівнював з ярмом, а себе називав невільником і зізнався: “А хотів-би волі, Господи, як хотів-би не бути прикутим до чужого, нудного діла... І все життя прогуляв в ланцюгах...”⁴³

Спільною темою у листуванні стали діти Є. Чикаленка. Він тривалий час спілкувався зі старшим сином Чикаленка Левком, який з вересня 1909 р. навчався в Петербурзі в університеті, і спостерігав за ним. Усі роки перебування Левка в Петербурзі проходили на очах у Стебницького, навіть якийсь час у 1914 р. вони жили в одному будинку. Левко в цей час в університеті вивчав антропологію та археологію у професора Ф. Вовка, і Стебницький щиро бажав, щоб Вовк вивів його на “широку дорогу” справжньої науки. Інколи від Стебницького Чикаленко дізнавався про Левкові справи, бо “вражий син” нечасто обзивався до батька. Петро Януарійович підтримував Левка й фінансово, коли Чикаленкові не вдавалося вчасно продати хліб чи з якихось інших причин бракувало коштів. Він у таких випадках безвідказно допомагав, бо “уважав це за свій громадський і братерський обов’язок”. Взагалі щедрість була рисою вдачі Стебницького, а тому Чикаленкові доводилося неодноразово нагадувати йому про те, що треба робити заощадження і забезпечити свою старість, на що адресат відповідав: “Щоб зібрати треба жити свинею, щоб не знати ні родичів, ні приятелів, ні громадських інтересів. А коли те все єсть, то не збереш”⁴⁴.

⁴¹ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 5 квітня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 701.

⁴² Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 16 січня 1913 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 767.

⁴³ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 23 липня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 727.

⁴⁴ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 15 травня 1914 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 793.

У 1912 р. зав'язалося листування Стебницького з дочкою Чикаленка Вікторією, яка запропонувала Благодійному товариству видати свої перекази з російської праць історика біології В. В. Лункевича. Листування тривало 10 років, Петро Януарійович співчував хворобливій Вікторії, не скупився на приятельську пораду, пророкував їй у майбутньому професорство в університеті. Вікторія настільки поважала свого адресата, що в одному з останніх листів, відправлених уже з еміграції, з Берліна, вона зізнавалася, що взяла б його за хрещеного батька своєму півторарічному синові Василеві як близьку й добре знайому людину, якби це було можливим⁴⁵.

З листів Чикаленка вимальовується образ батька, який жив у постійних клопотаннях про свою велику родину, постійних переживаннях за дітей, коли вони потрапляли в якісь прикрі обставини чи хворіли. То він переживав за пораненого під час єврейського погрому в Києві 19 жовтня 1905 р. Левка, в якого не загоювалася прострелена права рука, то клопотався про визволення того ж Левка з в'язниці в 1909 р., куди він потрапив у ході масових арештів напередодні святкування 200-літнього ювілею перемоги в Полтавській битві. Доводилося звертатися Чикаленкові й до впливових осіб, і особисто до Стебницького, щоб той посприяв отриманню свідоцтва благонадійності Левкові для вступу до університету в Петербурзі. Не менше клопоту було і з середнім сином Петрусем, який мав легковажну вдачу й не міг отримати свідоцтва про середню освіту. Але справжнім випробуванням для родини Чикаленків стала служба Петруся в діючій армії, коли почалася Перша світова війна, тяжко переживав Чикаленко-батько його полон і випадкову втечу з армією О. Самсонова влітку 1915 р. Невідомою йому в цей час була й доля дочки Ганни, яку разом з чоловіком Зігмундом Келлером відправили до Пермської губернії. Всі ці переживання виснажували його, загострювали хворобу і спонукали до песимістичних висновків, які Стебницький назвав новою філософією панщини ХХІ ст. Суть її полягала в тому, що дітей, на думку Чикаленка, повинні народжувати прості люди, без ідейних переконань, бо ідейним людям вони шкодять і гальмують їхню громадську роботу.

Обом приятелям були притаманні природна скромність, відсутність будь-якого славолюбства та честолюбства, бажання невтомно працювати, але не висовуючись на передній план. Не претендували вони на перші ролі: Чикаленко бажав стати краще “мужом совета”, ніж бойовим чоловіком, такими самими рисами був наділений і Стебницький. Він писав: “Працювати “при” інших та “по-за” іншими, – це ще сяк-так, – а вести перед та тягти інших за собою – це навіть мені не йде: така вже вдача зроду і в той самий бік вона розвивалась під впливом чиновницьких умов існування”⁴⁶. Проте

⁴⁵ Лист Чикаленко В. Є. Стебницькому П. Я. від 29 серпня 1922 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52888.

⁴⁶ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 2 листопада 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 715.

часто поза своєю власною волею доводилося займати ці перші ролі. Як видно з листів, Стебницького роздратувало призначення його на голову Благодійного товариства в жовтні 1909 р. Чикаленко, знаючи заслуги свого приятеля перед товариством, просив його не кидати головування і не брати на свою душу “великого гріха”, а його настрої називав наслідком втоми та запевняв, що й він неодноразово переживав подібний стан, видаючи “Раду”. Він писав: “Отак і я міркую з газетою. Коли найде одчай – то тікав би безвісти, а як розміркуеш, то приходиш до переконання, що треба триматись до останньої хвилини... бо се ж історична робота, а все особисте – гній, прах, який загине безслідно. Тримайтесь, голубе, до останньої хвилини і не покидайте Т[оварист]ва”⁴⁷. Стебницький називав свого адресата джерелом натхнення для таких песимістів, як він, і зізнався: “Як би таких людей як Ви було більше, то може б такі як я не так швидко опускали б руки”⁴⁸.

Багато переживань у Стебницького викликала конфіскація в 1911 р. видань “Кобзаря”, співредактором яких він був. Як видно з листів, він жив тривожними передчуттями ще до конфіскації і не погоджувався на третє видання. Коли ж “Кобзар” конфіскували, Петро Януарійович очікував арешту, ув’язнення або вислання. І хоча все обійшлося лише кількома розмовами зі слідчим, але пригнічений, песимістичний настрої довго ще не полишав вразливого Стебницького.

З листів видно, що Чикаленко, як і Стебницький, мав вразливу вдачу, болісно реагував на всі невдачі, особисті та громадські. Великим випробуванням для нього стала Перша світова війна, бо його звинувачували в державній зраді та інкримінували участь у нараді з Вільгельмом II в Конопішті. Тому часи лихоліття доводилося пересиджувати поза центрами громадського життя, то в Перешорах, то кілька разів від’їздити до санаторію Волкової (в Фінляндію), в 1916 р. нетривалий час перебувати в Москві, й у листах цього періоду використовувати езопову мову.

Всі переживання воєнного часу викликали загострення хвороби та нестерпний біль, що доводив Чикаленка до непритомного стану. Особливо тяжку форму хвороби він пережив в 1915 р., коли став зовсім непрацездатним, бо проводив у ліжку 22 години на добу й виснажився так, що навіть не міг перейти хати. Хвороба зробила його “форменним інвалідом”, бо, навіть лежачи, він не міг повернутися на бік. Євген Харлампійович у цей час мріяв про манну кашу як про щось недосяжне, бо його раціон складався лише з 4-х склянок молока. Одужання проходило повільно, свій стан він характеризував так: “Мое здоровля таке: нічого вже не болить, але сили ще так мало, що мушу лежати годин 12 в сутки, а до недавнього лежав 22 години”⁴⁹, або: “День біжу, а день лежу”. Полежу, одпочину, то здоровий, а

⁴⁷ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 22 грудня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52915.

⁴⁸ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 19 травня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 804.

⁴⁹ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 28 червня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 53026.

вийду, почну дратуватись, сердитись, то знов болить, знов треба лягати”⁵⁰. Єдиним порятунком для виснаженого хворобою Чикаленка була дієта та спокій, які прописали йому закордонні лікарі ще в 1905 р., але про другу умову можна було лише мріяти, бо все, що відбувалося навколо, доводило його до сліз та розпачу. Восени 1915 р. Чикаленко переживав за найменшого сина Івашка, який захворів на тиф, за “білобілетчика” Левка, який проходив перереєстрацію, і батько хвилювався, щоб його не забрали в резервну діючу армію. Не давали спокою борги, маловрожайність у 1915–1916 рр. та неможливість продати хоч і невеликий врожай. Стебницький співчував хворому Чикаленкові, неодноразово пропонував йому приїхати на консультацію до столичних лікарів, бо київським не довіряв. Радив “не сідати на саме дно одчаю”, а тримати себе в руках, пам’ятаючи, що всякі переживання закінчаться черговим приступом хвороби. Кореспондент, щоб підтримати Чикаленка-господаря і хоч трохи його розвеселити, в одному з листів надіслав йому власну думу “Пан в облозі”⁵¹. Автор в іронічно-розважливій формі зображував безвихідне становище Чикаленка-поміщика, до маєтку якого з усіх боків насували вороги та свої приятелі, й нещасному “панові” нічого не залишалось, “як у льох закопатись”⁵², тобто заховатися від ворогів і друзів.

Єдиним віконечком у світ для безвиїзного в Перешорах Чикаленка стали газети, які йому з Петербурга посилав Стебницький і які він читав з роздратуванням, але й не читати не міг. Крім того, довгими осінніми вечорами писав спогади зі свого харківського студентського життя, але був незадоволений їх конспективністю, упорядковував до друку листи І. Карпенка-Карого до нього, доля яких невідома.

З листів видно, що П. Стебницький мріяв весь час про повернення в Україну, про придбання там охайного, в цвіті яблуневих садів хутірця, де б він жив і служив своєму народові “пером та книжкою”. Це бажання відслідковується в листах з 1912 р., воно посилилося, коли почалася Перша світова війна. Але перед поверненням до Києва Стебницький збирався здобути собі фах або бібліотекаря, або спеціаліста з кооперативної справи та дрібного кредиту, бо сподівався на заснування там національного банку, збирався купити собі добре облаштований будинок. Як і Чикаленко, Стебницький вірив у щасливий випадок – у “майський виграш” у лотерею 20 тис. крб., бо лише з матеріальних мотивів змушений був жити в Петербурзі. Він писав: “Знаючи [...] свою вдачу, тим то й боюся ломати своє життя, кидати службовий заробіток, – бо не вмію шукати, не можу просити і, втративши

⁵⁰ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 19 липня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 53027.

⁵¹ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 9 вересня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 807.

⁵² Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 9 вересня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 807.

матеріальний ґрунт, швидко б звівся ні на що, сам себе за це ненавиджу, та вже нічого не поробиш, трудно на старість родитись удруге”⁵³.

У Петербурзі Стебницький дочекався й історичних подій лютого 1917 р. Він, як і Чикаленко, не знаходив собі місця в мітингуючих шеренгах, на бурхливих зібраннях. Обидва не розділяли крайніх лозунгів, гострих позицій, партійної та соціальної непримиренності, неузгодженості дій та рішень, обом їм притаманна була політична поміркованість, компромісність, а ці якості виявились несвоечасними для тієї доби, коли руйнувалися стереотипи, а анархія та безладдя стали основними ознаками часу.

Стебницький зізнавався в листі до Чикаленка 11 березня 1917 р.: “В наших колах теж бере силу молодий запал, крайні лозунги, гострі позиції... Не охочий я до того всього і почуваю себе якось навіть наче чужим серед цих нових настроїв. Раз-у-раз у розмовах та нарадах бачу, що я вже не збіжу з сучасними формами руху, бо занадто, очевидно, старий... Мені все здається, що ми занадто мало маємо, щоб на багато претендувати: мовляв, на грош амуніції, а на рубль амбіції... Може воно так і слід, але то не мій смак... [...] Словом, настрої маю некраший, ніж був до перевороту...”⁵⁴ Списав себе в тираж і Чикаленко, він писав, що “не здатний, по своїй вдачі, до широкого, публічного життя, до змаганнів, до одстоювання публічно своїх думок і присутність моя нікому не потрібна, а мені – шкодлива, бо там я, певне, знов ослабну. Ви хочете себе здати в архив, а я вже й здав [...]”⁵⁵. А тому, сказавши собі “нині отпускаєши”, естафету державотворення передавав своїм дітям Левкові та Петрусеві, особливо надіявся на Левка.

Дореформеною людиною, не здатною жити в такому вирі динамічних суспільних змін, вважав себе і Стебницький. Він писав у листах, що звик жити в рабських умовах, а пореволюційна, несподівана свобода плутала загальний хід його думок та туманила свідомість. Проте йому довелося виконати важливу місію перед Україною: стати комісаром з українських справ при Тимчасовому уряді, це призначення він назвав “хрестною карою” та “четвертуванням”, бо вважав себе занадто поміркованим для тодішньої доби. Він сумнівався в тому, чи вистачить йому сил та здоров’я стати буфером між двома таранами – Центральною Радою та Тимчасовим урядом⁵⁶. Але Чикаленко вважав Стебницького найвідповіднішим з усіх українців для цієї посади, бо він мав відповідний політичний такт, як фаховий математик – логічне мислення, був позбавлений често- і славолюбства. А тому він писав: “Хотілося б вірити, що у Вас знайдеться сила все витерпіти до кінця, хоч

⁵³ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 23 жовтня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 727.

⁵⁴ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 11 березня 1917 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 824.

⁵⁵ Лист № 6 Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. 20 квітня 1917 р. // УІЖ. – К., 1997. – № 5. – С. 126.

⁵⁶ Лист № 23 Стебницького П. Я. Чикаленові Є. Х. від 31 липня 1917 р.: *Миронець Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України... – № 6. – С. 111–112.

вмерти! Ви все марили про те, щоб десь оселитись самотою, далеко від громадської роботи, віддавшись літературній праці, а доля поставила Вас на найтяжчу і найславнішу громадську роботу”⁵⁷.

Кореспонденти неодноразово пускалися в глибокі роздуми про ментальність українців, характер українського руху, про долю України в круговерті подій 1917–1918 рр., перспективу української державності. Обоє дратувала неорганізованість українців, індивідуалізм їхньої вдачі, неуміння об’єднатися та виступити єдиним фронтом у відповідальні та важливі історичні періоди. Розбрат, неузгодженість, сварливість ставали основними супутниками в усіх громадських справах. Стебницький писав ще в 1907 р.: “Шкода в тім, що ми тепер розбились на стілько партій, скільки нас є; ні одна з тих партій не має певної назви, але кожна має особну програму і через те нічого спільного вийти не може”⁵⁸, гризня замість об’єктивності та критики була основною формою національної роботи, через це називав українців неталановитою нацією, не здатною до самоорганізації, успішного виконання історичних завдань. А тому часто іронічно запитував, чи довели до якогось реального результату розпочату справу, чи обмежилися лише балачками і все залишили на півдорозі, бо був упевнений, що “всі наші справи, – гнилими нитками шиті, так і лізуть під рукою”⁵⁹. Стебницький вважав, що українського руху в повному розумінні його суті не було в той час, він існував лише теоретично, а тому ставив розпачливе риторичне запитання: “Де ми? Купка сектантів, прекраснотумних теоретиків? А що каже практика життя? Де народ? Де інтелігенція? [...] Хіба-ж сотня свідомих голосів можуть говорити за 25 мільйонів. [...] Наш демократизм задовольняє лиш нас самих, а демосу ми все одно так само чужі і він нас так само не помічає, як і вороги наші...”⁶⁰ Він вважав, що організувати та поставити на міцні ноги український рух повинна кропітка та тривала культурна робота через друковане слово та національну школу.

Аналогічні думки висловлював і Чикаленко. Його найбільше дратували байдужість земляків до рідної йому газети “Рада”, ігнорування її низькою передплатою. В періоди, коли від невдач опускалися руки, Євген Харлампійович називав українців “рабською, нікчемною нацією”, не кращою за провансальців, для яких досить було існування белетристики та театру. В часи відчаю справа національного відродження йому здавалася безперспективною, а український рух – періодичною появою серед 30 млн. 300 Дон-

⁵⁷ Лист № 21 Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 21 липня 1917 р.: *Миронець Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України // УІЖ. – К., 1997. – № 6. – С. 109.

⁵⁸ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 29 вересня 1907 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 677.

⁵⁹ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 23 вересня 1912 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 764.

⁶⁰ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 16 червня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 693.

Кіхотів⁶¹. Звідси і глибокий песимізм та безвір'я, яке стало супутником Чикаленка в роки Першої світової війни і ще більше поглибилося в роки революції. Коли його адресат у листах прогнозував у 1914 р. великі події та великі наслідки від них для України, то Чикаленко назвав його оптимізм перебільшеним, запевняючи, що краще буде всім – німцям, полякам, народам “клаптикової монархії”, але не українцям, які пасивні, сварливі й не здатні до організації навіть автономного устрою. Він ставив за приклад українцям організованих, принципових та дисциплінованих німців, з якими був добре знайомий ще з дитинства як з колонізаторами земель у Новоросії. Неодноразово в листах звучали фрагменти його германофільської теорії, яка зводилася до того, що з українців культурну націю можуть зробити лише німці принесенням своєї культури, дисциплінованості та організованості.

Хоча обидва зустріли події 1917 р. як щось довгоочікуване та нарешті здійсненне, але дуже швидко зорієнтувалися в ситуації – і оптимізм змінився глибоким розчаруванням. Вони не вірили в успіх київських справ через брак розумного керманіча, конструктивності, розпорошеність політичних сил, партійну нетерпимість. Не вірили в здійснення автономії, в дієвість і політичний курс Центральної Ради та уряду, бо до влади, на їхню думку, прийшли діти по розуму, досвіду та знаннях. Стебницький з цих причин боявся за київські справи, які він уявляв так: “Знизу стихія, яка, правда, розбурхалась, але без доброго керування сама нічого не здобуде і поволі вгамується. А зверху – організоване представництво трьох політичних напрямів: соціалісти, беллетристи та гімназисти. З такою спілкою трудно вести добру політику[...]”⁶². Обидва стояли на поміркованих позиціях і віддавали перевагу автономії, яку пропонували популяризувати, особливо серед селянства. Чикаленко просив за його рахунок поширити брошуру “Розмова про мову” в Новоросії, яку вважав інертнішою за інші губернії України. Він зазначав, що селянство українське в своїй переважній більшості національно мало-свідоме, воно мріяло “лише про земельку” й було байдуже до політичних подій, що відбувалися в Україні, за автономію трималися лише свідомі українці.

Сподівання на повноцінну автономію змінилися безвір'ям та очікуванням руїни, яку не здатна була зупинити жодна з діючих політичних сил. Стебницький зробив такий висновок: “Як би наш рух дістав собі волю ще за старого ладу, то ще ми – з нашим народом і військом – визволи-б оту здорову, дурну і нещасну Росію, заведену безглуздими кацапами – абсолютистами і максималістами – в болото. Та тепер вже пізно. Має бути вже щось нове – і якесь чуже, невідоме. І творити нашу долю вже будуть нові люди, і теж якісь чужі і далекі...”⁶³ Він допускав, що Україна протримається

⁶¹ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 13 липня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52910.

⁶² Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 31 липня 1917 р. // УІЖ. – 1997. – № 6. – С. 111.

⁶³ Лист Стебницького П. Я. Чикаленку Є. Х. від 5 травня 1917 р. // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 130.

найдовше серед пануючої анархії, але врешті теж потоне в ній і, можливо, буде пошматована сусідами, допускав він і можливість реставрації старих порядків. Стебницький захоплювався солідарністю та організованістю поляків, які в світовій круговерті вибороли собі історичний шанс і водили мури власної держави.

Боявся нової Андрусівської угоди та розшматування України й Чикаленко, який також жив подібним передчуттям, бо писав, що “Україна заляється кровлею і повернеться в руїну, якої я певне не переживу...”⁶⁴

Наступний за актуальністю пласт інформації в листах – це відображення громадського життя та участі в ньому кореспондентів. З листів дізнаємося, в яких громадських заходах вони брали безпосередню участь або були до них причетними. Видно, що основне завдання, яке стояло на той час перед українським рухом, – це національне освідомлення українців, боротьба з законом 1876 р. та пояснення суті українського руху, бо його розуміння було спотворене шовіністичною пропагандою. Кияни просили петербурзьких українців вплинути на українських послів у I та II Державних Думах, запросити їх до Українського клубу, провести просвітницьку роботу й переконати в необхідності відстоювання українських національних інтересів з думської трибуни, щоб почули голос українців, дізналися від них правду, бо українське національне відродження трактувалося і розумілось як сепаратизм та “мазепинство”. Чикаленко неодноразово нагадував Стебницькому в листах, щоб він сам писав і інших заохочував писати та спростовувати вигадки про український рух. П. Я. Стебницький разом з О. Г. Лотоцьким за пропозицією відомого громадського діяча Л. М. Жебуньова у відповідь на книжку Н. Щоголева “Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма” (Київ, 1912) написали спільну працю “Украинский вопрос”, яку Чикаленко назвав “катехізисом українства”. В ній автори доводили законність і природність українського національного руху та відсутність у ньому сепаратистських домагань, які загрожували цілісності держави.

Багато місця в листуванні зайняло обговорення проблем встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві. Як видно з листа Чикаленка, ця ідея зародилася між гласними київської міської думи ще в 1904 р. Чикаленко в листі до Стебницького 1 березня 1914 р. просив свого адресата звернутися до голови Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Петербурзі сенатора А. М. Марковича, щоб той від імені товариства подав прохання до уряду про дозвіл встановити пам'ятник у Києві. Це звернення, на його думку, відіграло б важливе значення в санкціонуванні урядом історичного рішення⁶⁵. Чикаленко також інформував Стебницького про безрезультатні наслідки трьох проведених конкурсів на пам'ятник, а потім і про четвертий іменний конкурс, який проводили в 1913 р. і теж не прийшли до згоди.

⁶⁴ Лист № 6 Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 2 квітня 1917 р. // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 126.

⁶⁵ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 1 березня 1904 р. // НБУВІР. – Ф. 244. – № 347.

Стебницький від імені всієї петербурзької Громади висловив такі думки: не треба було проводити такої кількості конкурсів, а вже в ході першого обрати найкращий проект, внести в нього зміни відповідно до традицій часу й негайно поставити пам'ятник, за європейською традицією. Він називав українців “нікчемними практиками та романтиками-фантазерами”, які могли провалити зволіканням історичну справу.

У листах обговорювалося питання про збір коштів на пам'ятник. З листа Петра Януарійовича 10 липня 1910 р. видно, що Благодійне товариство дарувало Шевченківському комітету в фонд пам'ятника своє дорожче видання “Кобзаря”. Коли над комітетом у 1913 р. нависла загроза його ліквідації, Стебницький радив і наполягав негайно прислати до Петербурга особу з відповідною документацією, яка б підтверджувала його повноваження, “щоб не провалити недбалством справу пам'ятника”⁶⁶. Порушують кореспонденти й таке неоднозначне та дискусійне питання, яке тривалий час не можна було вирішити – про місце встановлення пам'ятника.

У листуванні відображений у деталях ще один важливий громадський захід, який українці намагалися реалізувати напередодні війни, але він не здійснився, – проект організації в Києві національного банку. Ініціатором проекту став голова української Громади в Катеринодарі С. І. Ерастів. Реалізацію свого задуму він почав з написання листів до заможних українців з пропозиціями і проханням підтримати важливу національну справу. Такого листа від Ерастова отримав і Чикаленко⁶⁷, але сприйняв його пропозицію без особливого ентузіазму, бо вважав, що створений банк не виконає ніякої історичної ролі для України, оскільки серед своїх українців фахівців немає, а чужим далекі й байдужі її національні потреби. Проте погоджувався дати на заснування 2500 крб. і пропонував очолити банк Стебницькому. Одним із керманічів банку, на думку Чикаленка, міг бути і Грушевський, який мав “першорядну фінансову кебету”.

Стебницький мав інші погляди на банк. Він дивився на нього як на джерело фінансування українських культурних потреб – видань, громадських заходів. Переконавав у необхідності заснування власного банку й радив так розумно повернути цю справу, щоб чужі руки й голови служили українським інтересам. Він давав конкретні поради щодо організації банку, персональні рекомендації в члени правління фахових фінансистів, радив підбирати надійних пайовиків і продумати саму організацію збору та механізм поширення акцій банку. Були проведені деякі організаційні заходи, обрані члени правління, але банк не заснували в зв'язку з початком війни.

Кореспонденти обмінювались інформацією про заснування товариств, фондів, організацій. Так, Євген Харлампійович просив допомогти затвердити статут Київського українського товариства взаємного кредиту в 1910 р.,

⁶⁶ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 2 лютого 1913 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 770.

⁶⁷ Лист Ерастова С. І. Чикаленкові Є. Х. від 28 грудня 1912 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 370.

повідомляв про заснування “Товариства допомоги літературі, науці та штуці” в 1908 р. та зарахування в його члени Стебницького, просив новозаснованому фондові Б. Грінченка дати фірму Благодійного товариства з умовою, щоб він діяв у Києві, а всі свої справоздання та документацію відправляв до Петербурга⁶⁸. Але Петро Януарійович радив цей фонд приєднати до Товариства допомоги й використовувати його для допомоги українським письменникам.

Ще одна тема в листуванні, якій відведено чимало місця, – співпраця Чикаленка з Благодійним товариством видання загальнокорисних та дешевих книжок у Петербурзі. В ній можна виділити такі два аспекти: обговорення видань Є. Чикаленка, популярних книжечок, які в той час переживали пік популярності: перша – “Чорний пар” пережила 5 видань, друга – “Худоба” – та третя – “Сіяні трави” – 4 видання, п’ята – “Сад” – 3 видання і шоста – “Як впорядкувати сільське господарство в полі” та “Розмова про мову” – 1 видання. Видно, які книжечки перевидавалися, по скільки разів, яким тиражем, які автор вносив зміни в кожне видання, чим доповнював. Євген Харлампійович поставив умову авторської коректури рукописів. Видно, які Чикаленко вносив правки, які робив додатки, просив оздоблення кожного нового видання малюнками. Автор просив обмежувати тиражі, щоб у чергові видання вносити зміни. Іноді Петро Януарійович сам вносив правки в рукописи й робив це із задоволенням, пояснюючи, що “ніякої мороки і клопоту я з тим не мав, – треба ж товариству чимсь заробити своє право випускати Чикаленка під своєю фірмою, то вже не подбати про видання був би гріх”⁶⁹. Він у листах робив замовлення своєму адресатові для написання брошур на певні теми, бо називав його ім’я “паспортом на вільний проход рукописи з цензорських рук на світ божий”⁷⁰ і радив писати на актуальні теми в легкому та живому стилі. Видно з листів, що Чикаленко мав клопіт зі своєю останньою “Розмовою про мову”, вона була підготовлена до друку ще в 1916 р, але не дозволена цензурою ні в Петербурзі, ні в Москві й лише в березні 1917 р. побачила світ. Як видно, автор готував книжечку й до третього видання, вносив додатки, правив коректуру.

Другий аспект у видавничій темі – це допомога Чикаленка товариству рукописами інших авторів у періоди, коли бракувало матеріалів і Петро Януарійович сигналізував адресатові: “Гвалт – нема рукописів!” Видно, що Чикаленко пропонував видати то брошуру сільського писаря з Кононівки П. Оправхати про позичкові товариства, то серію перекладів дочки Вікторії книжечок російського історика біології В. Лункевича і радив до неї звернутись особисто, щоб не склалося враження про батькову протекцію. Радив

⁶⁸ Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 6 травня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52939.

⁶⁹ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 7 грудня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 736.

⁷⁰ Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 13 липня 1902 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 669.

звернути увагу на праці, які отримували схвальні відгуки на різноманітних конкурсах: підручник з хліборобства Л. Мацієвича, “Історію України” Г. Коваленка, рекомендував добрих фахівців для підготовки рецензій на рукописи, познайомив Стебницького з П. М. Дубровським, полтавським земським інженером, а на час рекомендації редактором журналу міністерства хліборобства “Сельское хозяйство и с/х промышленность”. З перших листів, зі слів подяки Стебницького видно, що Чикаленко допомагав Товариству фінансами.

У листах обговорювались і такі історичні видання, як “Кобзар”, два випуски якого здійснило Благодійне товариство спільно з Товариством ім. Т. Г. Шевченка у Петербурзі та співредактором яких був Стебницький. Видно, що товариство не погоджувалося на третє видання, а тому пропонувалося знайти для цього багатого та порядного видавця в Києві.

У листах адресати вели мову про ще одне важливе видання, яке готувалось академічною комісією на чолі з О. О. Шахматовим, – Євангеліє українською мовою. Стебницький радив упорядкувати його та направити до Синоду, який залишався єдиною протидіючою силою, звернення від цілих груп українців і продемонструвати тим самим, що бажання мати Святе Письмо українською мовою є масовим, а не локальним.

Це основні теми в листуванні Чикаленка зі Стебницьким. Як видно, в ньому багато важливих історичних сюжетів та цінної інформації. В листах відображена ціла епоха історії України початку ХХ ст. та доленосні події 1917–1918 рр. Євген Харлампійович надавав листуванню великого значення, особливо в періоди, коли він переривав ведення власного щоденника, тоді у листах він намагався не упустити жодної деталі громадського життя, подавав його в усій реалістичності та повноті.

За змістом листів можна судити про вдачі й особисті якості кореспондентів. Видно, що обом їм притаманні багато спільних рис: це – тонка чутливість, здатність до співпереживання і підтримки, взаємна симпатія, відданість громадським справам, вроджена скромність, яка стримувала від перших ролей і надихала працювати на результат, втілювати в життя ідеї національно-культурного відродження українців як нації. Це основний лейтмотив життя обох громадських діячів. Їхня епістолярна спадщина важлива для сучасних досліджень, бо до недавнього часу ці дві яскраві історичні постаті були маловідомими й недослідженими, за ними закріпились ярлики “буржуазних націоналістів”, “ворогів” тоталітарної радянської системи. Збережений епістолярій став свідком громадянської позиції, відданості ідей двох відомих представників своєї доби. Він відобразив їх в усій повноті громадського та особистого життя як відданих синів своєї безталанної батьківщини, які мріяли про її краще майбутнє, про демократичну українську пресу, розквіт українського друкованого слова, про перетворення України в цивілізовану європейську державу. В цьому був їхній найбільший злочин перед радянською системою, яка загнала їхні імена в глибоке підпілля забуття та неправди.